Eduard von Hartmann (1842-1906)

Nicolae Zberea (1908-1990)

București
29 septembrie 2025

Hartmann s-a născut la Berlin în 1842. După terminarea studiilor liceale, intră în școala militară cu gândul de a urma cariera tatălui său, general în armata prusiană. Ajuns ofițer de cavalerie, în curând fu nevoit să părăsească cariera militară din cauza unei boli grave a genunchiului. Demisionând din armată, s-a stabilit la Berlin, unde a trăit tot timpul. La început se dedică literaturii, la care însă a renunțat foarte curând, pentru a se consacra studiului filosofiei și științelor auxiliare. Obținând titlul de doctor, în 1869, Hartmann își publică opera capitală Filosofia Inconștientului, prin care își câștigă renumele.

Cu toate suferințele lui fizice îndelungate, în viața de toate zilele Hartmann a fost un om de o rară voie bună, foarte comunicativ, plin de voioșie și foarte plăcut în societate. Având aceeași aversiune pentru filosofia oficială ca și Schopenhauer, Hartmann a refuzat să predea filosofia la universitate ori de câte ori i s-a oferit ocazia. A preferat să ducă o viață de filosof și cercetător privat.

Pe lângă opera sa principală a scris și o mulțime de lucrări în care a dezvoltat diferite probleme în legătură cu lucrarea sa capitală sau a adus dovezi noi ideilor sale din domeniul științelor. Printre acestea, cele mai importante sunt: *Inconștientul din punct de vedere al fiziologiei și teoriei descendenței*, *Adevăr și eroare în darwinism*, *Istoria și bazele pesimismului*, *Fenomenologia conștiinței etice*, *Nimicirea prin sine a creștinismului și religia viitorului*, *Criza creștinismului în teologia modernă*, *Conștiința religioasă a omenirii*, *Temeiul critic al realismului transcendental*, *Asupra metodei dialectice a neokantianismului, schopenhauerianismului și hegelianismului*, *Estetica* ș.a.

Punctul de plecare al filosofiei lui Hartmann îl constituie concepția filosofică schopenhauerană. Schoepenhauer proclamă voința ca principiu metafizic al oricărei existențe și al universului întreg. Dintre cele două elemente, voință și reprezentare, consideră numai voința ca principiu independent și primordial, în timp ce reprezentarea numai ca pe un produs dependent și secundar al voinței. Hartmann nu acceptă această idee importantă a „primatului voinței" și afirmă că reprezentarea este un principiu tot atât de primordial ca și voința. În privința aceasta el este foarte clar:

În orice voire se dorește, de fapt, trecerea de la o anumită stare prezentă la alta. Starea actuală este dată întotdeauna, fie că ea ar fi chiar o stare de liniște; însă exclusiv în această stare actuală nu s-ar putea niciodată cuprinde voința, dacă n-ar exista cel puțin o posibilitate ideală a altceva. Până și o voire care tinde la continuarea stării actuale este posibilă numai prin reprezentarea încetării acestei stări. Nu încape, așadar, nici o îndoială, că pentru voire trebuiesc mai întâi de toate două condiții, dintre care una este starea actuală, ca punct de plecare; cealaltă, ca scop al voinței, nu poate fi starea actuală, ci o oarecare alta viitoare, prezența căreia se dorește. Deoarece, însă această stare viitoare, ca atare, nu se poate afla în mod real în actul prezent al voinței, dar cu toate acestea trebuie să se afle într-un mod oarecare într-însul, căci fără aceasta nu este posibilă nici voința însăși, reiese că ea trebuie să se cuprindă într-însul în mod ideal, adică ca reprezentare. Dar tot astfel și starea actuală poate deveni punct de plecare al voinței, numai pe cât ea intră în reprezentare (ca diferită de cea viitoare).

De aceea Hartmann ajunge la aceeași concluzie ca și Aristotel și anume: nu există voință fără reprezentare, sau mai bine zis, există numai o voință care reprezintă.

Această facultate a voinței de a reprezenta este inconștientă, căci se află dincolo de pragul oricărei conștiințe individuale. De aceea, „Inconștientul" - astfel numește Hartmann principiul metafizic universal sau voința în stare de a reprezenta - este agentul lăuntric al tuturor fenomenelor mecanice, fizice, chimice, vegetale, fiziologice, biologice etc. Dar chiar și la viețuitoarele conștiente, în special la om, viața sufletească conștientă ocupă numai o foarte mică parte din totalul vieții psihice, în timp ce restul se petrece sub pragul conștiinței (în subconștient sau supraconștient). Astfel, formarea și creșterea organismului, funcțiile fiziologice, vindecarea rănilor, grija conservării speciei prin atracție sexuală și dragostea maternă, grija selecției sexuale în vederea perfecționării speciei, instinctele pentru conservarea individului, pentru care cugetarea conștientă ar fi neîndestulătoare, îndrumarea faptelor omenești prin inspirații sau presimțiri, în cazurile când cugetarea conștientă este neputincioasă, tendința spre mai bine, spre frumos, spre perfecțiune etc. - toate acestea sunt opera inconștientului.

După exemplul fizicienilor dinamiști, Hartmann reduce orice substanță la energia ei atomică, iar pe aceasta o identifică cu voința, așa cum a făcut-o Schopenhauer. Numai deosebirea e că la Hartmann această voință are însușirea de a reprezenta, fără însă ca această reprezentare să fie conștientă. De aceea, până și cea mai elementară și primitivă energie, forța atomică de atracție și repulsie nu este numai o simplă tendință, ci o tendință bine definită, adică dirijată într-o anumită direcție, spre o anumită țintă pe care o cuprinde în mod ideal, adică ca reprezentare (altfel ea n-ar fi o tendință ci o forță indiferentă).

Așadar, atomii, temelia întregii lumi materiale, sunt treptele cele mai inferioare (sunt vizibilitatea sau obiectivarea, adică înfățișarea în formele și funcțiunile intelectului) ale voinței metafizice în stare de a reprezenta, care constituie „inconștientul" și este principiul universal cosmic, ființa unică, substratul metafizic al existenței. „Inconștientul" este absolutul indivizibil și toată pluralitatea lumii materiale nu este decât o manifestare a acestei ființe unice.

Din punct de vedere metafizic, voința este principiul dinamic, activ, dar orb, în timp ce reprezentarea este principiul static, pasiv și neputincios, însă în stare de a cunoaște. Înainte de existența cosmosului sau, cu cuvintele poetului nostru, „când ființa nu era, nici neființă", aceste două principii se aflau în stare potențială, virtuală. „Inconștientul" sau principiul metafizic absolut încă nu era voință, căci nu voia nimic, nu tindea spre nimic, nu era îndreptat spre o țintă, ci era o forță transcosmică indiferentă. La un moment dat, însă, „inconștientul" a început să voiască, adică din starea sa potențială sau virtuală a trecut în stare actualizată, a început să se manifeste și această stare a sa actualizată, este voința universală ca lucru în sine al lumii sau, invers, lumea este vizibilitatea, obiectivarea sau înfățișarea, în formele și funcțiunile intelectuale, a voinței universale, care la rândul său este starea actualizată a „inconștientului", a principiului metafizic, transcosmic, în stare virtuală.

Această trecere a „inconștientului” din stare virtuală în stare actualizată a fost întâmplătoare, irațională, deci fără nici un sens; ea este tocmai ceea ce ar trebui să nu existe. În viață, această stare irațională a existenței se materializează ca mizerie și suferință, cărora, în mod inevitabil, „li se supun toate câte există”.

Reprezentarea, celălalt principiu metafizic, deși rațională, însă pasivă și neputincioasă, nu putea să împiedice actualizarea principiului dinamic irațional. Pentru a întoarce însă voința universală la starea sa inițială, potențială, deci a anihila actualizarea și a nimici această existență fără de nici un rost, principiul ideal-rațional își poate ajunge scopul pe cale indirectă, dirijând forțele oarbe și haosul inițial al cosmosului spre un proces evolutiv universal bine plănuit, cu scop de a crea condiții favorabile apariției ființelor viețuitoare conștiente. Prin crearea conștiinței, sortită să dumireasca oarba voință în nebunia ei, se iveşte posibilitatea negării acestei vieți și întoarcerii la starea de potență pură sau neexistență (care în religie se numeşte „mântuire” sau „eliberare”) ceea ce constituie scopul final al acestei evoluții.

Acest scop final suprem se poate atinge numai atunci când conștiința universală, concentrată în omenire, va ajunge la un grad atât de înalt de dezvoltare, încât va fi în stare să înțeleagă tot nonsensul și mizeria existenței, adică să se debaraseze de marea Iluzie a voinței de a trăi, care după Hartmann are trei faze. Această nimicire a existenței („eliberare”) sau reîntoarcerea actualului la starea sa inițială virtuală se va realiza în momentul când nevoința existenței va precumpăni asupra voinței de a trăi.

Pentru a ajunge la această stare de conștiință, omenirea trebuie să treacă prin trei faze ale acestei iluzii.

În prima fază a iluziei, omenirea este stăpânită de credința că scopul vieții este fericirea și că această fericire se poate atinge în condițiile vieții naturale, pe care Hartmann le analizează pe rând, ajungând la următoarele concluzii.

Sănătatea, tinerețea, libertatea și bunăstarea materială sunt, ce e drept, cele mai mari bunuri ale existenței, dar nu oferă o plăcere pozitivă, căci atunci când noi le avem, nu le simțim, nu suntem conștienți că le posedăm ci ne dăm seama că le-am avut, abia după ce le-am pierdut. Singura însemnătate pe care o pot avea aceste stări pentru noi, este aceea că ele constituie condiția necesară, punctul de plecare sau temelia pe care ar putea să fie clădită fericirea ce o aşteptăm de la viață. Ele singure, însă, nu ne fac nici plăcere, nici neplăcere, adică stau la punctul zero al termometrului fericirii noastre și nu se pot ridica niciodată deasupra acestui punct; în timp ce orice coborâre sub acest zero, adică trecerea lor în starea opusă - îmbolnăvire, îmbătrânire, pierderea libertății, sărăcia - se resimte foarte dureros și real. Într-adevăr, atâta timp cât un organ al corpului nostru este sănătos, noi nu simțim această sănătate, ba nu-l simțim nici pe el; de aceea numai cel bolnav de ochi simte că are ochi, numai cel bolnav de ficat sau de nervi își dă seama că are ficat sau nervi; cel sănătos însă ştie că are un corp numai pentru că-l vede cu ochii. La fel e și cu tinerețea, libertatea și îndestularea. Cât timp le avem, nu le prețuim, le considerăm ca niște stări naturale și ca de la sine înțelese, de a căror valoare și de faptul că le-am avut ne dăm seama abia când începem să îmbătrânim, când am pierdut libertatea sau am ajuns în mizerie și din

tot ce a fost nu ne rămâne decât regretul. Aceste considerații ne dovedesc încă o dată cât de adevărată este constatarea lui Schopenhauer, că numai suferința e pozitivă și reală, în timp ce sănătatea, tinerețea, libertatea și toate celelalte bunuri ale vieții sunt negative.

Cât privește bunăstarea materială, aceasta nu vine de la sine ca celelate bunuri, ci trebuie dobândită și păstrată prin multă muncă și griji, care constituie izvorul atâtor neplăceri. Pentru a se apăra de foame, sete, frig, căldură și umezeală, omul trebuie să-și procure hrană, locuință și îmbrăcăminte. Acestea însă nu dau o fericire pozitivă, ci sunt numai o condiție esențială a posibilității de a trăi, iar fericirea poate fi așteptată numai după realizarea lor. Dacă ele singure ar constitui fericirea, atunci realizarea lor ne-ar aduce o deplină mulțumire, ceea ce nu se întâmplă de fapt, căci îndată ce survine îndestularea, apare și plictiseala, care este tot atât de chinuitoare ca și mizeria și care ne arată în același timp că îndestularea acestor cerințe elementare ale existenței nu umple câtuși de puțin golul fără fund al sufletului.

Dar, poate că fericirea pozitivă o dă dragostea, viața familială, prietenia?

Din punct de vedere fizic, cum remarca și Kant, instinctul sexual începe să se afirme pe la al cincisprezecelea an, în timp ce individul poate să-și satisfacă regulat acest instinct, aproximativ pe la al douăzecișicincilea an, când devine apt pentru o ocupație, prin care să-și poată întreține femeia și copiii. Cu ce umple tânărul – întreabă Kant - acest interval de timp al unei abstinențe nefirești și silite? Cu nimic altceva decât cu viciul! Viciul însă îi murdărește simțul estetic, îi amorțește sentimentul delicateței sufletești, îl ademenește la acte de imoralitate sau îl predispune la boli și-i distruge sănătatea. Cei însă care rămân într-adevăr abstinenți, îndură în lupta cu senzualitatea atâta neplăcere, încât aceasta nu mai poate fi compensată prin satisfacțiile sexuale de după căsătorie.

Dar latura fizică a dragostei la oameni este mai puțin importantă, decât cea pasională. Aici dragostea apare ca un sentiment foarte puternic care-l face pe cel ce iubește să-și închipuie că

posedarea ființei iubite îi va da suprema fericire, va aduce o nouă eră în viața sa și-l va transporta de pe pământ în cer, pentru ca îndată după ajungerea scopului, să-și dea seama că în această nouă stare a sa necazurile și meschinăriile vieții au rămas aceleași: el spera să găsească în iubita sa un înger, dar constată acum, când instinctul nu-i mai falsifică judecata ca mai înainte, că e un om ca toți oamenii, cu toate greșelile și slăbiciunile omenești; el își închipuia că starea de beatitudine va fi veșnică și acum începe să se îndoiască, dacă nu s-a înșelat în fericirea așteptată chiar la prima ajungere a scopului. Într-un cuvânt, vede că viața își urmează cursul ca și mai înainte, dar că el, în așteptările sale, a fost păcălit în mod crunt. Unica plăcere reală din timpul primelor satisfacții a dispărut, iar deziluzia asupra fericirii pe care o credea veșnică a survenit în toate direcțiile și cauzează o neplăcere continuă, care se împrăștie foarte încet, abia după ce cotidianul și meschinăriile vieții îi intră în obicei.

Toată tragedia dragostei provine din faptul că, cei ce iubesc cred că dragostea există pe pământ pentru fericirea muritorilor, în timp ce în realitate natura a creat

dragostea pentru ca să atragă ființele de sex diferit, în scopul procreației. Pentru a reuși să le ademenească în cursă, adică pentru a-și ajunge scopul, natura recurge la un șiretlic, anume, crează iluzia unei fericiri nepământești, ca răsplată pentru posedarea ființei iubite. În realitate, scopul pe care el vrea să-l ajungă cu orice preț, chiar cu acela al sacrificiilor celor mai grele, nu este un scop al lui, ci scopul naturii. Abia după ce instinctul a fost satisfăcut și pasiunea s-a spulberat, abia atunci se poate vedea că el a fost o simplă unealtă în ajungerea unui scop străin, că nu s-a ales cu nimic decât cu pierderea libertății sau numai cu cele mai mari deziluzii.

Ca o completare a acestei idei, Hartmann face o remarcă foarte fină:

Rar de tot se întâmplă când la încheierea unei căsătorii, nu se fac sacrificii cel puțin dintr-o singură parte, fie chiar dacă ele se mărginesc numai la libertate; aceste sacrificii devin conștiente acum ca potrivnice scopului așteptat și măresc neplăcerea dezamăgirii. Dacă însă numai vanitatea ne face să ascundem neplăcerea și nefericirea și să ne fălim cu o fericire și plăcere inexistente, la aceasta mai contribuie și rușinea că dezamăgirea va fi atribuită prostiei noastre; îndrăgostiții de odinioară caută să ascundă neplăcerea deziluziei nu numai de lume și fiecare de celălalt ci, pe cât posibil, și fiecare de el însuși, ceea ce iarăși contribuie la mărirea neplăcerii situației.

Oricum ar fi privită dragostea, toată beatitudinea ei mult căutată de poeți rezidă într-o mare iluzie și experiența ne arată că fericirea pe care ea o promite este numai o minciună, în timp ce suferințele pe care le aduce sunt fără număr și fără margini.

E de ajuns să luăm în considerare urmările ei cele mai frecvente, ca să ne convingem de acest lucru:

O parte iubește în general mai tare decât cealaltă; cel care iubește mai puțin, de obicei se retrage, iar cel dintâi se simte părăsit și trădat în mod infidel. Cine ar putea să vadă și să cântărească toată durerea inimilor amăgite din cauza jurămintelor de iubire călcate, ar putea găsi că numai aceasta singură întrece toată fericirea iubirii, deja din cauză că amărăciunea dezamăgirii și chinurile trădării durează mai mult decât fericirea iluziei. Încă mai crudă este durerea la femeie - care din dragoste adevărată și adâncă sacrifică totul celui iubit, numai ca să poată trăi pe lângă dânsul ca o plantă agățătoare - atunci când este desprinsă și aruncată la o parte. Ea simte atunci adevărata cădere, se vede fără statornicie în lume, cu forțele zdrobite, despuiată de ocrotirea dragostei; ea, o floare frântă, trebuie să se ofilească și să piară, sau să se arunce nerușinat în murdăria vieții, ca să uite totul.

Câtă liniște familială și conjugală nu distruge dragostea care se strecoară pe furiș! Ce jertfă colosală de fericire și bunăstare cere acest instinct fatal! Tânărul sau fata ia asupră-și blestemul părintesc și izgonirea din familie, chiar din societatea în care s-a înrădăcinat, numai pentru a se uni cu cel iubit. Croitoreasa săracă sau slujnica ce își câștigă în sudoarea frunții o existență fără de bucurii și acestea cad într-o seară jertfă irezistibilului instinct amoros; de dragul unei plăceri scurte și rare, devine mamă și atunci trebuie să aleagă: sau să comită o pruncucidere sau să întrebuințeze pentru întreținerea copilului cea mai mare parte din câștigul ei, care abia ajunge pentru dânsa singură. Ea trebuie să suporte astfel ani de-a rândul nevoia și grijile, dacă nu vrea să

se arunce în brațele unei vieți vicioase care i-ar asigura pentru anii tinereții un câștig fără trudă, pentru a o condamna după aceea la o mizerie cu atât mai groaznică. Și toate acestea pentru o fărâmă de iubire!

Păcat că nu există tabele statistice din care să se poată vedea câte procente din totalul legăturilor de dragoste duc la căsătorie. Ne-am speria de procentul foarte mic. Făcând cu totul abstracție de celibatarii și fetele bătrâne, vom găsi un procent foarte mare de indivizi, chiar și printre tinerii însurăței, cu legături amoroase în urma lor. Așadar în cea mai mare majoritate a acestor cazuri, iubirea nu și-a ajuns scopul, iar în acelea în care l-a ajuns fără căsătorie, n-a făcut pe oameni mai fericiți decât în acelea în care nu și l-a ajuns. Din căsătoriile încheiate, iarăși, numai cea mai mică parte se încheie din dragoste, cealaltă din alte considerații; de aici se poate deduce cât de mică este partea tuturor legăturilor de dragoste care intră în limanul căsătoriei. Din această parte neînsemnată, însă, iarăși foarte puține ajung la o așa numită căsătorie fericită; căci căsătoriile fericite, în virtutea prefăcătoriei oamenilor în tendința lor de a părea fericiți, sunt mult mai rare decât cineva ar trebui să creadă. De fapt căsătoriile fericite se găsesc cel mai puțin printre cele încheiate din dragoste, așa încât, din partea neînsemnată a legăturilor de dragoste intrate în limanul căsătoriei, iarăși, celor mai multe le merge mai rău decât dacă nu s-ar fi sfârșit în biroul stării civile. Din toate legăturile de dragoste, însă, care nu se sfârșesc cu căsătoria, cea mai mare parte nu-și ajung scopul, iar partea mai mică, care și-l ajunge, face pe oameni, cel puțin partea feminină, încă mai nefericiți decât dacă nu și l-ar fi ajuns.

De aceea cine a înțeles caracterul iluzoriu al fericirii dragostei și a văzut într-însa un izvor de nesfârșite dureri și neplăceri, pentru acela dragostea nu mai are nimic bun, „luciile mreje" nu-l mai pot ademeni și el nu mai vrea să fie o unealtă pentru ajungerea unui scop străin. Schopenhauer consideră sexualitatea ca rădăcina întregului rău, căci printr-însa se perpetuează viața, adică suferința. De aceea eliberarea sau mântuirea se ajunge numai cu prețul extirpării sau nimicirii dorinței sexuale care este focarul voinței de a trăi. Hartmann, dimpotrivă, consideră că eliberarea se va realiza prin evoluție, va fi punctul final al procesului evolutiv și de aceea recunoaște că sexualitatea este un rău numai pentru individ; din punctul de vedere al evoluției speciei, instinctul sexual are de jucat un rol foarte important, ca unul care, după cum vom vedea mai departe, împinge cel mai mult carul progresului și al evoluției.

Căutând fericirea peste tot, ca un Faust sau ca un Kamanita, o vom putea găsi în sociabilitate, în prietenie sau în căsnicie? Zadarnică încercare! Hartmann nu ne-ar sfătui să zăbovim prea mult în aceste domenii, căci și aici fericirea este numai o iluzie, iar plăcerile și durerile mai reale decât realitatea!

Nevoia de a trăi în societate, s-a născut din simțământul de slăbiciune și neputință a individului. „Unirea face puterea", ocrotește și face posibilă civilizația și progresul. Dar societatea nu poate să dea decât posibilitatea plăcerii și a fericirii, nu și fericirea însăși. Ca și sănătatea sau libertatea, ea constituie numai punctul zero, temelia deasupra căreia urmează să se înalțe edificiul fericirii. Plăcerea însăși a sociabilității a resimțit-o numai omul primitiv, când și-a dat seama că întovărășirea îl apără de pe-

ricolele cărora le era expus mai înainte, dar și pe aceasta a simțit-o numai ca o încetare a neplăcerilor din timpul traiului izolat.

Dacă însă sociabilitatea nu ne poate da o fericire reală, ea ne poate aduce în schimb cele mai reale neplăceri, prin constrângerea pe care o exercită asupra individului, prin instituțiile, obiceiurile, prejudecățile și mulțimea convențiilor sale, la care se mai adăuga și răutatea omenească. Toate acestea la un loc fac de multe ori viața atât de nesuferită, încât până și cei mai sociabili oameni își dau seama, în cele din urmă, că singuratatea e mult mai comodă, căci numai în izolare se poate găsi liniștea și pacea sufletească.

Cât privește mult lăudata fericire a prieteniei, aceasta rezidă, în majoritatea cazurilor, pe comunitate de interese, adică constă în urmărirea aceluiași scop, din care cauză, cele mai „nedespărțite" prietenii se desfac, îndată ce la unul din prieteni se schimbă interesele și se despart de acelea ale celuilalt. La originea sa, prietenia mai are și slăbiciunea omenească în suportarea suferințelor: îndurarea în tăcere a necazurilor și neplăcerilor este atât de penibilă, încât inima omenească se simte oarecum ușurată atunci când le poate împărtăși unui prieten, chiar cu prețul obligației mai puțin plăcute de a le asculta și pe ale acestuia.

Același lucru se poate spune și despre căsătorie. Numai că aici legăturile sunt mult mai complicate și neplăcerile multiple,

În cele mai multe căsnicii există atâtea discordii și supărări, încât e deajuns ca cineva să privească cu ochi nepărtinitori și să nu se lase înșelat de prefăcătoria vanitoasă a oamenilor, pentru ca printre sute să nu poată găsi una care ar putea fi invidiată.

Dacă însă crucea căsniciei este copleșitor de grea, nu mai puțin dureroasă este ruperea lanțurilor conjugale, divorțul, căruia i se opune cu toată tăria puterea obișnuinței. Aceasta crește cu anii și face despărțirea foarte grea. De aceea divorțul este cu atât mai dureros, cu cât se face mai târziu. De aici se poate trage și concluzia că mai bună decât divorțul este despărțirea înainte de căsătorie. Lucrurile însă merg mai departe. După o anumită perioadă de viață conjugală, oamenii încep să observe că averea nu le aduce nici o fericire. Dacă însă ar renunța să continue cu agonisirea averii, ar fi și mai rău: viața le-ar apărea paralizată și ar resimți cel mai groaznic gol al existenței și al plictiselii. Pentru a scăpa de acest rău, ei aleg din două rele pe cel mai mic, anume, pe acela de a avea copii. În felul acesta, ei își extind egoismul lor asupra copiilor și caută un motiv de a continua, încă cu mai multă ardoare, agonisirea bogăției.

Iată câteva reflecții pline de adevăr și de un viu realism pe care Hartmann le face în această privință:

Dacă vom compara, pe de o parte, bucuriile, iar pe de alta, necazurile, supărările, neplăcerile și grijile pe care le aduc copiii părinților, nu va trebui să stăm mult la îndoială ca să recunoaștem că neplăcerile covârșesc plăcerile, chiar dacă judecata influențată de instinct se împotrivește să confirme acest adevăr, mai ales la femei, la care instinctul pentru creșterea copiilor este mult mai puternic.

Să se compare deocamdată totalul bucuriilor pe care le simt părinții la naștere cu

totalul mâhnirii și durerii care se produce în sufletul lor la moartea copilului. Numai după luarea în considerare a prisosului de durere care rezultă de aici, se poate trece mai departe cu investigațiile.

În primul timp domină incomoditățile și necazurile îngrijirii, în special supărările cu servitoarele lipsite de grijă, apoi neplăcerile cu vecinii și grija pentru sănătate, apoi grija de a mărita fetele și necazurile cu poznele și isprăvile prostești ale băieților; la toate acestea se mai adaugă grija procurării mijloacelor necesare de trai, care la oamenii săraci apare mai mult în primele timpuri, iar la intelectuali, mai târziu. Și din toată munca și truda, toate necazurile și grijile și teama continuă de a-i pierde, care este fericirea reală pe care o pregătesc copiii aceluia care îi are? Afară de distracția pe care o oferă cu jucării și satisfacția ocazională a vanității prin complimentele lingușitoare făcute de vreo cucoană vecină - speranța, nimic altceva decât speranța pentru viitor.

Și când vine timpul să împlinească această speranță și copii până atunci n-au murit sau nu s-au stricat, ei părăsesc casa părintească, pleacă în drumul lor, foarte adesea departe, în lume și scriu părinților, de obicei, numai atunci când au nevoie de bani. Pe cât această speranță este egoistă, ea înșală întotdeauna. Cum stau însă lucrurile când se așteaptă totul numai pentru copil, nu de la copil?

De la toate își revin oamenii la bătrânețe, nu însă și de la iluzia unicului instinct care le-a mai rămas; că ei întemeiază speranțele lor pentru copii pe aceeași existență ticăloasă, a cărei zădărnicie au avut ocazia să o cunoască în toate privințele din propria lor experiență. Când devin destul de bătrâni, așa încât își văd îmbătrânind proprii lor copii, atunci, negreșit, se lasă de speranțele pe care și le-au pus într-înșii, dar nici de această dată nu renunță la iluzii, ci o iau din nou de la nepoți și strănepoți, căci omul nu se învață minte niciodată.

Cercetarea și analiza celorlalte domenii și tendințe ale vieții noastre sufletești ne aduce la aceeași concluzie la care am ajuns și până acum, anume că numai suferința este reală și pozitivă, în timp ce puținele plăceri, care se simt pe ici și pe colo la început sunt negative, iluzorii și de foarte scurtă durată.

Astfel, onoarea, ambiția, vanitatea, setea de glorie, de bogăție și de putere care, alături de dragoste și dorința câștigului, sunt cele mai puternice resorturi ce pun în mișcare omenirea, constituie în același timp un izvor continuu de suferințe și neplăceri.

Onoarea, fie ea naturală (onoarea cetățenească, onoarea sexuală a femeii), moștenită (onoarea rangului, averii, frumuseții, inteligenței etc.) sau câștigată prin merite personale (muncă, avere, cultură, fapte eroice sau morale etc.), este un bun care nu ne aduce fericire, pentru că în general, noi nu suntem conștienți de prezența lui, nu ne dăm seama că-l avem. Excepție face onoarea câștigată, care poate aduce bucurii reale, mai ales în momentul realizării unui succes sau unui triumf. Dar aceste bucurii sunt de foarte scurtă durată, căci după puțin timp, succesul dobândit ne apare ca ceva ce ne aparține de drept, intensitatea bucuriei scade, se banalizează, până când, în cele din urmă, conștiința plăcerii dispare. În general, numai după ce cineva și-a

pierdut onoarea, începe să-și dea seama că a fost posesorul acestui bun. Dacă însă conștiința acestei posedări era cu totul fadă, chiar inexistentă, cât de simțitoare și de pozitivă devine pierderea, lipsa!

Același lucru se poate spune și despre mândrie sau vanitate, numai că aici mai intervine și îndoiala asupra meritelor noastre, care introduce un element discordant și neplăcut din capul locului.

Setea de glorie, de bogăție și de putere are la bază ambiția, care, ca și apa sărată, „ne face cu atât mai setoși, cu cât bem mai mult", un izvor de veșnică nemulțumire și amărăciune. Orice satisfacere a ambiției, o face numai să-și mărească pretențiile, din care cauză succesul următor, trebuie să fie un triumf față de cel precedent, pentru ca să aducă o nouă satisfacție, în timp ce orice succes care nu întrece pe cel trecut, produce o senzație neplăcută și aduce suferință. Pentru a ilustra această afirmație, să ne gândim de exemplu la o cântăreață de teatru care urcă din treaptă în treaptă câștigând mereu favoarea publicului. Ea consideră triumful la care a ajuns ca un drept al ei, ca un element firesc al vieții sale, cum este aerul pe care îl respiră și este extrem de revoltată ori de câte ori îi observă lipsa. Însă în cele din urmă apare alta mai tânără, care o eclipsează, așa cum a făcut, dealtfel, și ea cu predecesoara sa și căderea ei din înălțimea la care s-a ridicat este de o mie de ori mai dureroasă decât plăcerea urcării, în timp ce rămânerea în înălțimile atinse, abia dacă a mai fost simțită ca fericire.

Astfel se întâmplă cu toți acei care, din ambiție, aleargă după aprobarea și lauda lumii, după renume, onoruri și glorie, căci ambiția este vanitate și, deci, rezidă pe iluzie. La aceasta mai trebuie adăugat și faptul că oamenii, în general, lăsându-se orbiți de aparențe sau seduși de aplaudători plătiți și neavând înțelegere pentru bine, frumos și adevăr, judecă de cele mai multe ori fals și nu prea știu să aprecieze lucrurile, din care cauză părerile lor au o valoare aproape nulă și nu prea merită să fie luate în considerare. Iată, așadar, cât de șubredă este temelia pe care ambițioșii, setoși de aprobarea lumii și de glorie, caută să-și zidească fericirea!

Ne mai rămâne să trecem în revistă încă câteva domenii ale vieții sufletești, cum este acela al speranței, al visului, al sentimentului religios și sentimentului estetic, cu gândul că cel puțin aici vom găsi tronând fericirea.

Fără îndoială, speranța oferă o plăcere reală. Întrebarea e însă: la ce se speră? Desigur că nu la altceva, decât la fericire. Partea tragică e însă că fericirea nu există, căci tot timpul vieții omului, neplăcerile covârșesc plăcerea și-l fac, în cele din urmă, să înțeleagă că speranța este absurdă și *deșartă*, că este de la început până la sfârșit iluzie, care are menirea să ne tragă pe sfoară și să ne ducă cu zăhărelul ca pe niște proști, ca să putem rezista și împlini datoria vieții noastre, al cărei scop rămâne pentru noi neînțeles. Pentru că plăcerile sunt iluzorii, iar durerea este reală, maxima vieții practice, după Schopenhauer, este să nu căutam în viață plăceri care sunt niște himere, ci să evităm neplăcerile care sunt reale („prostul aleargă după fericire, cel înțelept fuge de nenorociri"). Același lucru îl spune și Hartmann: cine și-a câștigat convingerea că speranța este tot atât de iluzorie și zadarnică ca și ceea ce se speră, acela își va potoli mai ușor instinctul speranței și va ajunge la înțelegerea că singurul lucru pe care

trebuie să-l dorim nu este maximum de fericire, ci minimum de nefericire.

Mai trebuie adăugat, poate, că speranța mai este un izvor de dureri și din cauză că cea mai mare parte din toate așteptările și visurile noastre nu se realizează și pentru că întotdeauna amărăciunea dezamăgirii este mult mai mare decât dulceața speranței.

Somnul fără vise, din punct de vedere al fericirii, este egal cu punctul zero, căci fiind inconștient, nu ne poate da nici senzația fericirii, nici pe aceea a nefericirii. În orice caz, somnul inconștient ne dă unica stare a vieții, în care nu există dureri sau neplăceri.

Cât privește visele, ele sunt oglinda vieții, cu toate mizeriile și necazurile ei. În general, în vis predomină neplăcutul căci bucuria se simte numai ca o vagă dispoziție plăcută și se exprimă prin sentimentul lipsei de corporalitate, de plutire sau zbor, în timp ce neplăcerea se exteriorizează nu numai ca dispoziție, ci și prin necazuri, supărări, frică, groază, ceartă, prin imposibilitatea de a fugi când suntem urmăriți etc.

Adormirea, ce e drept, constituie de multe ori o plăcere, însă numai pentru că ea ne eliberează de oboseala chinuitoare a zilei. Dacă somnul fără vise face posibilă uitarea mizeriilor vieții și dă comoditatea odihnei, deșteptarea, revenirea la realitate, nu poate fi considerată plăcută. Neplăcerea deșteptării se resimte mai ales atunci când somnul este întrerupt forțat și când, la deșteptare, se mai simte oboseala. În această situație, de a nu avea la dispoziție timpul necesar pentru dormit se află cea mai mare parte a oamenilor căci munca și lupta cu nevoile vieții nu dau aproape nimănui răgaz.

Ridicarea sentimentului religios până la înălțare sufletească și extaz este de natură mistică și poate să dea o fericire atât de intensă, încât poate constitui un refugiu din tumultul și zarva vieții pământești. Însă un grad atât de ridicat al înălțării sentimentului religios se poate întâlni foarte rar și presupune o aptitudine înnăscută, căci nu se poate câștiga prin sârguință sau osteneală. Afară de aceasta, plăcerea înălțării religioase este însoțită de foarte mari și grele sacrificii, deci neplăceri. Ca să ne dăm seama de acest lucru, ajunge să ne gândim la viața sfinților și penitenților. Trezirea conștiinței lor religioase este însoțită de o lungă și continuă mortificare a „cărnii", adică nu numai a poftelor senzuale ci și a tuturor plăcerilor lumești. Foarte rar se întâmplă ca această renunțare să fie însoțită de convingerea că plăcerile pământești care rezultă din satisfacerea poftelor sunt iluzorii și himerice, în timp ce neplăcerile care le urmează sunt rele și pozitive căci, pentru aceasta este nevoie deja de o cultură filosofică. Cei mai mulți consideră renunțarea la fericirea pământească ca o adevărată jertfă, cu prețul căreia se obține beatitudinea religioasă mistică, contopirea cu divinitatea. De aceea, cel ce pornește pe calea renunțării nu scapă, de fapt, decât foarte târziu de regretul pierderii fericirii pământești. Pe treptele mai joase ale înălțării religioase, adică la cei ce nu practică asceza și își petrec viața în lume, se adaugă o mulțime de alte momente neplăcute, cum este frica de propria lor nedemnitate, îndoiala de harul divin, chinurile cauzate de povara păcatelor comise etc. Într-un cuvânt, plăcerea și neplăcerea în domeniul religios se compensează reciproc, ba chiar de cele mai multe

ori neplăcerea predomină.

Ca și înălțarea sufletească religioasă, gustarea plăcerii estetice este un dar, o predispoziție cu care ne naștem și care nu se poate învăța. Această plăcere este poate unica plăcere pozitivă și reală. Păcat numai că foarte puțini au aptitudini pentru ea! Dar și la aceștia momentele de înălțare sufletească estetică sunt foarte rare; în schimb, din cauza sensibilității excesive a firii lor, caracteristică tuturor oamenilor de spirit, ei simt suferințele și șicanele vieții incomparabil mai viu și mai intens decât ceilalți. Așa se întâmplă întotdeauna: natura dă cu o mână și ia cu zece!

Fără îndoială, dacă ne întrebăm asupra procentului locuitorilor globului pământesc capabili să guste plăcerea artistică și științifică într-un grad mai însemnat, ne vom da seama cât de mică este importanța artei și a științei pentru fericirea lumii, în general. E bine să ne dăm seama, de asemenea, că majoritatea oamenilor instruiți simulează numai un interes și, prin urmare, și o aptitudine pentru artă și știință. În realitate, însă, această aptitudine le lipsește.

Să ne gândim numai cât de mulți s-au lăsat ademeniți a deveni savanți sau artiști, de perspectivele carierei, care le-a plăcut mai mult din cauza libertății sale, fără a avea o adevărată aptitudine pentru aceasta. Dacă s-ar elimina toți nechemații și lipsiții de talent, rândul savanților și artiștilor s-ar rări enorm. Pentru cariera științifică ademenesc mai mult perspectivele poziției în viitor și ușurările la intrarea în carieră (bursă etc.), pentru cariera artistică - mai mult libertatea prea mare a profesiunii, care apare mai mult ca un joc plăcut, adesea însă chiar simpla speranță a câștigului; să ne gândim numai la fetele nenorocite care se pregătesc să devină profesoare de muzică. Să se mai pună la socoteală și rolul însemnat pe care-l joacă ambiția și vanitatea.

Dar ceata diletanților! Cât de puțin simț și dragoste pentru artă, cât de grozavă lipsă de înțelegere, câtă dependență de mod și aparență pompoasă, - și totuși ce înghesuială de diletanți pentru artă și știință! Enigma se rezolvă astfel: arta nu este căutată de dragul ei însăși, ci ca un lustru pentru a împodobi scumpa lor persoană. Cei care privesc lucrurile supeficial, rămân încântați de spoială, dacă le place persoana și o dipreţuiesc atunci când n-au vreun motiv să o linguşească.

Iată și principiul educației moderne, mai ales a fetelor: două-trei bucăți de salon la pian, câteva cântece, puțină pictură de frunze și flori, a flecări limbi străine și a citi mâzgălelile literare ale zilei și iată-le perfecte! Nu este aceasta un învățământ sistematic al vanității în cea mai adevărată accepție a cuvântului? Și în toată scamatoria aceasta să mai existe oare vreun pic de plăcere artistică? Cel mult scârbă artistică, care se și manifestă imediat după căsătorie, dacă vanitatea nu reușește să învingă comoditatea. Cu băieții lucrurile nu stau mai bine, căci și ei trebuie să dileteze de dragul vanității părinților.

Dacă s-ar scădea toate plăcerile artistice și științifice, care rezidă pe o simplă aparență, adică pe prefăcătorie, fie că ele se simulează din ambiție și vanitate, fie de dragul carierei și a câștigului, atunci s-ar putea vedea că cea mai mare parte a acestor părute plăceri artistice și științifice din lume se reduce la nimic și, în realitate, nu există. Cealaltă parte, însă, se câștigă cu prețul anumitor neplăceri, care sunt mai mari la cei ce

produc operele de artă sau știință decât la cei ce le gustă. Pentru a ajunge în stare de a produce, este nevoie de o perioadă lungă de pregătire, adică de studii, care sunt obositoare și incomode și nu oferă altă plăcere decât aceea a speranței pentru viitor. În artă trebuie câștigată tehnica, iar în știință, pentru a-și câștiga aprecierea, produsele create trebuie să fie mai presus de cele deja existente. Câte cărți plictisitoare trebuie citite, pentru a constata, în cele din urmă, că n-au nimic bun de folosit sau pentru a alege un grăuncior de aur dintr-o grămadă enormă de nisip!

Creația, care vine după pregătirea plină de sacrificii, dă adevărata plăcere artistică sau științifică numai în momentele de concepție, cărora le urmează însă lungi intervale de timp de prelucrare tehnică sau de neproductivitate plictisitoare.

După analiza amănunțită a acestui domeniu, Hartmann ajunge la concluzia că din totalul locuitorilor planetei noastre, puțini par a fi chemați să guste plăcerea artistică sau științifică și numai foarte puțini au vocație adevărată, căci ceilalți nu fac altceva decât să simuleaze această chemare din ambiție, vanitate, dorință de câștig sau alte motive; că acei care, într-adevăr, sunt părtași ai acestor plăceri, tebuie să le plătească cu neplăceri, prin tot soiul de sacrificii mai mari sau mai mici; că, așadar, în total, prisosul de plăcere care rezultă din știință sau artă este invizibil de mic față de totalul mizeriei existente și că acest prisos de plăcere revine acelora care simt mult mai puternic neplăcerea existenței, atât de puternic încât plăcerile estetice nu-i pot despăgubi pentru neplăcerea cea mare.

De la sine se înțelege că diferitele stări și afecte precum invidia, mânia, regretul, căința, ura, răzbunarea, furia, frica, sensibilitatea și multe altele aduc mai multă neplăcere decât plăcere și de aceea nici nu mai este nevoie să ne oprim asupra lor.

Un alt izvor de suferință îl constituie foamea și egoismul. Cât de chinuitoare este foamea, o știu toți acei care au simțit-o. Cei ce au posibilitatea de a-și satisface foamea, ori de câte ori se anunță începutul ei, mai ales dacă săturarea nu incomodează funcțiunile organice, acelora satisfacția foamei le poate da chiar senzația plăcerii. Cât de puțini sunt însă în această situație demnă de invidiat! Cei mai mulți din cele 3500 milioane de locuitori ai globului pământesc au sau o hrană sărăcăcioasă, insuficientă și care face existența mizerabilă, sau trăiesc o bucată de timp în prisos, din care n-au nici o plăcere precumpănitoare, trebuind o altă bucată de timp să sufere de mare lipsă de hrană, fiind nevoiți să suporte o foamete chinuitoare. Să se compare însă gradul plăcerii surde a săturării cu acela, atât de clar pentru conștiință, al senzației de roadere a foamei sau chinurile infernale ale setei, cărora sunt expuse animalele în pustiuri sau în regiunile care se usucă cu totul în anotimpurile de căldură și secetă. Cu cât trebuie să covârșească chinurile foamei plăcerile săturării la unele specii de animale, din care, adeseori, în anumite anotimpuri, o parte considerabilă moare de foame din lipsă de hrană sau umblă săptămâni și luni întregi flămânde gata să piară. Aceasta se întâmplă atât la erbivore și păsări, iarna, în zonele polare temperate sau în cele secetoase ale tropicelor, cât și la carnivore sau răpitoare care adesea cutreieră zadarnic săptămâni întregi regiunile în căutarea prăzii, până când cad sleite de puteri.

Nu este departe încă timpul când în Europa fiecare al șaptelea an se socotea ca

an de foamete și dacă astăzi, în urma mijloacelor de comunicație perfecționate, foametea s-a prefăcut în scumpete, adică foamete numai pentru clasele sărace, această stare continuă să existe într-o mulțime de alte regiuni ale globului. Nu citim noi oare mereu prin ziare cazuri de moarte de foame din cauza mizeriei care se întâmplă în marile noastre orașe europene? Poate să compenseze necumpătarea a câteva mii de destrăbălați, chinurile unei singure vieți omenești care piere de foame? Și cu toate acestea, moartea este răul cel mai mic pe care-l cauzează foamea; mult mai nefastă este pipernicirea fizică și intelectuală a rasei, mortalitatea copiilor și bolile la care predispune subalimentația. Să se citească numai reportajele asupra groaznicei mizerii de la periferiile marilor orașe.

Oricât de mari progrese ar face agricultura și chimia, ele vor ajunge odată la un punct peste care producția articolelor alimentare nu va putea să treacă.

Dacă ne mai gândim la faptul că la noi masele populare se hrănesc cu alimente puțin gustoase sau chiar fără gust, iar în alte părți caută, adeseori, numai să înșele instinctul - cum fac, de exemplu, clasele sărace ale Chinei care, neavând mijloace să-și procure orez, mănâncă un fel de iarbă de mare, lipsită de substanțe hrănitoare - ne vom da ușor seama cât de mare și covârșitoare este suma neplăcerilor pe care o oferă simțul gustului față de aceea a plăcerilor. Concluzia este că prin potolirea foamei nu se poate ajunge la o ridicare pozitivă deasupra punctului zero al simțirii, că în împrejurări deosebit de favorabile, prin gustul plăcut produs de satisfacerea foamei se poate, negreșit, obține o sumă de plăceri, că însă, în general, chinurile și neplăcerile produse de foame și urmările sale în lumea animală și umană întrec și vor întrece întotdeauna plăcerile rezultate din potolirea ei.

Considerată izolat și din punct de vedere al individului, nevoia de hrană, ca și dragostea, ambiția vanitatea etc., este un rău. Ceea ce o justifică din punct de vedere teleologic este faptul că ea constituie unul din cele mai puternice resorturi ale progresului în cursul procesului evolutiv.

Rezultatul final la care ajungem în urma acestor cercetări este că, în condiții naturale ale vieții, fericirea este imposibilă, că existența fericirii pe pământ este o iluzie și că neplăcerea predomină nu numai în lume, în general, ci și în viața oricărui individ, chiar și a aceluia care se află în împrejurările cele mai favorabile.

Fără îndoială că suferința și mizeria vieții se observă cu atât mai puțin cu cât cineva este mai stăpânit de iluziile create de instinct, adică de voința de a trăi, care falsifică judecata și care face, după cum spune Spinoza, „ca noi să dorim ceva nu pentru că e bun, ci să socotim că acel ceva e bun pentru că îl dorim." Sau după părerea foarte justă a lui Jean Paul, „noi iubim viața nu pentru că este frumoasă ci pentru că trebuie să o iubim, de unde tragem adesea concluzia greșită că dacă iubim viața, înseamnă că ea trebuie să fie frumoasă."

Această fericire a iluziei este caracteristică tinereții. Tinerii și tinerele se consideră eroi de romane și ori de câte ori îndură neizbânzi sau necazuri, se mângâie cu perspectiva unui sfârșit strălucitor, numai cu deosebirea față de roman că acest final frumos nu vine, că în dosul sfârșitului numai în aparență strălucitor, pândește meschinăria

cotidianului.

Cu vârsta și experiența speranțele tinereții se recunosc iluzorii și bărbatul devine mult mai sărac în iluzii decât tânărul. Lui îi mai rămâne ambiția și dorința de câștig. Odată cu venirea bătrâneții și acestea se dovedesc iluzii, dacă ambiția nu se preface în vanitate copilărească, iar dorința de câștig în zgârcenie. Bătrânii inteligenți, de obicei nu mai au iluzii cu privire la viața individuală, exceptând, natural, dragostea lor instinctivă pentru copii și nepoți. Rezultatul filosofic al experienței vieții individuale se poate exprima, așadar, în cuvintele lui Koheleth, că „totul e zadarnic", adică van și iluzoriu.

Această primă fază a iluziei, adică credința că fericirea, trebuie căutată în viața pământească cuprinde lumea veche, în special cea iudaică și greco-romană.

A doua fază a iluziei. După ce omenirea, în urma experienței dureroase din prima fază, a ajuns la înțelegerea că fericirea în condițiile vieții pământești este o iluzie și că numai durerea este reală și atotstăpânitoare a vieții, a trecut în faza a doua a iluziei în care stăpânește credința, de asemenea iluzorie, că fericirea se poate ajunge în viața de după moarte. Această a doua fază cuprinde perioada creștină.

Creștinismul s-a născut tocmai în timpul când puterea romană atinsese apogeul său, când satisfacerea tuturor plăcerilor ajunsese la saturare și când a început să se resimtă dezgustul pentru plăcerile vieții pământești.

De aceea Hristos profesează disprețul pentru plăcerile simțurilor, cerând renunțarea la ele pentru fericirea cerească. După concepția creștină, viața pământească este un chin, „o vale a plângerii". Crucea chinurilor acestei vieți trebuie însă dusă cu răbdare, căci această lume a păcatului este, în același timp, și un loc de ispășire, de purificare și pregătire pentru fericirea cerească veșnică care îi urmează.

Deosebirea fundamentală între iudaism și creștinism constă, așadar, în optimismul celui dintâi, care își pune speranța în viața pământească, considerând-o pe aceasta bună și demnă de a fi trăită (având ca ideal: „ca să-ți fie ție bine și să trăiești mulți ani pe pământ"), și pesimismul celui de al doilea, care consideră plăcerile pământești iluzorii și vane și promite fericirea dincolo, în lumea cealaltă.

Pentru lumea imperiului roman, împotmolită în noroiul senzualității, această învățătură a disprețului lumii și a speranței într-o fericire veșnică, dincolo de mormânt, a apărut ca o idee cu totul nouă și mântuitoare. Ea era menită să salveze lumea veche, care și-a trăit traiul, din disperarea dezgustului de plăceri, în timp ce condamna „carnea" și considera lumea condițiilor naturale ca o împărăție a diavolului și preamărea spiritul, ca împărăție a lui Dumnezeu.

Fără îndoială, ideea că plăcerile sunt iluzorii și ireale, precum și aceea a indestructibilității ființei noastre lăuntrice prin moarte, se născuse și prinsese rădăcini foarte adânci din timpuri imemoriale, în India; ea însă era inacceptabilă pentru lumea păgână a Apusului, căci recunoștea continuitatea vieții tot pe pământ, ca reîncarnare sau palingenesie, respingând orice dăinuire individuală în lumea metafizică a lucrului în sine. Ori, tocmai creștinismul care promitea o înviere și, prin urmare, o viață individuală veșnică în împărăția transcendentă a lui Dumnezeu, se adresa direct ego-

ismului și aducea o speranță dătătoare de fericire, chiar în viața actuală.

Cum am văzut mai sus, înălțarea sufletească religioasă și plăcerea care rezultă dintr-însa, nu sunt lipsite de neplăceri, căci provin, parte, din împotrivirea pornirilor instinctive în contra înfrânării lor nefirești, parte, din îndoielile asupra demnității proprii sau asupra survenirii harului divin, precum și din frica judecății de apoi. La aceasta se adaugă căința și mâhnirea inevitabilă de păcatele comise sau numai de dorințele păcătoase. Dacă creștinismul poate aduce mai multă fericire sau nenorocire, depinde de puterea speranței ce o are credinciosul. Numai, păcat că și această speranță, ca și toate celelalte, rezidă într-o iluzie.

Aici am ajuns la punctul de unde se poate vedea atitudinea lui Hartmann față de creștinism. Afirmând că ideea fundamentală a creștinismului rezidă într-o iluzie, Hartmann nu vrea deloc să arunce o frază frapantă, ci această afirmație este o concluzie care rezultă din întregul său sistem metafizic. Această iluzie constă în credința că individul continuă să existe și după moarte, ca suflet individual. Or noi am văzut încă la Schopenhauer, care susține cu toată tăria indestructibilitatea ființei noastre lăuntrice prin moarte, că conștiința, ca fenomen fizic, ca funcție a creierului este tocmai partea muritoare a sufletului nostru care dispare odată cu încetarea funcției fiziologice a creierului, adică prin moarte. Numai partea metafizică, substratul afectiv-volițional rămâne indestructibil prin moarte, dar acesta este inconștient. După Hartmann, individualitatea, atât din punct de vedere fizic, cât și din acela al conștiinței este numai un fenomen care dispare prin moarte, rămânând numai ființa metafizică, Atotunicul Inconștient, care a produs acest fenomen. Așadar, de o continuitate a existenței individuale după moarte, nici într-un caz nu poate fi vorba.

Buddhismul admite o existență individuală inconștientă, așa numita karma care urmează să se încarneze, să intre într-o nouă existență individuală conștientă, spre a-și continua drumul evoluției sale spirituale. După ce individualitatea s-a purificat prin lungul șir al renașterilor și a devenit, în urma acestei purificări identică prin substanță cu principiul metafizic din care a pornit odată, ademenită de iluzia fericirii, numai acum „picătura" (individualitatea) se contopește cu oceanul (Absolutul, „Marele Tot", Nirvāṇa, sau principiul metafizic transcosmic), se întoarce din lumea imperfecției și suferinței în lumea armoniei și păcii eterne, realizând eliberarea finală. Dar aici, în Nirvāṇa, mai puțin decât oriunde, poate fi vorba de continuitatea existenței individuale, căci Nirvāṇa, ca lume a lucrului în sine, deci, ca lume a unui singur tot armonic, este în afara spațiului, timpului și cauzalității, deci în afara pluralității și individuației, sau cum se exprimă textele buddhiste, este lumea în care dispare raportul subiect-obiect, se stinge, se nimicește orice scindare între „eu" și „non-eu".

Astfel - zice Hartmann - și speranța într-o continuitate individuală a sufletului se dovedește o iluzie și prin aceasta, nervul principal al promisiunilor creștine este tăiat, ideea creștină este nimicită. Obținerea lumii de dincolo, ca o despăgubire pentru mizeriile vieții de dincoace, are numai o greșeală: locul și data împlinirii sunt născocite.

Deși ideea nemuririi sufletului își are rădăcina în egoismul cel mai grosolan, totuși acest rezultat nu trebuie să fie considerat drept lipsit cu totul de orice mângâiere,

căci adevărata moralitate rezidă în abnegație și iubire, adică în înfrângerea și extirparea egoismului, a voinței oarbe și, deci, trebuie să fie privită cu nelinişte și groază, tocmai această nemurire individuală, care ar fi continuarea infinită a egoismului.

Oricum creștinismul, cerând renunțarea la plăcerile vieții pământești, cu promisiunea de a le compensa înzecit sau însutit în cer, nu renunță la egoism și la setea lui de plăceri și fericire, ci numai amână realizarea lor pentru o dată ulterioară. De aceea, ascetismul creștin diferă fundamental de cel buddhist, căci el este incapabil de resemnare și renunțare totală la fericire, la plăcerile „eului", la egoism și stă pe aceeași platformă a afirmării voinței oarbe de a trăi ca și păgânismul din prima fază.

Sfărâmat în parte de disperare la sfârșitul primei faze a iluziei, egoismul s-a agățat cu ambele mâini de noua speranță pe care o aducea creștinismul, anume aceea a fericirii viitoare, ceea ce, în mod natural, i-a adus o puternică întremare. Concluzia la care ajunge Hartmann e că creștinismul n-a contribuit cu nimic la nimicirea egoismului, ca principiu irațional, ca voință oarbă de a trăi. Întrucât, însă, ideea lui principală rezidă într-o iluzie, această iluzie trebuia, în mod fatal, să se sfărâme de cultura mereu crescândă a timpurilor noi, lucru care continuă să se petreacă și astăzi sub ochii noștri.

Faza a treia a iluziei. Creștinismul, degenerat în dogme și rituri n-a ajutat cu nimic la negarea principiului irațional al existenței, adică la sfărâmarea egoismului și a setei sale de plăceri și fericire, care, cum am văzut, este o iluzie. Rămas în picioare, egoismul s-a agățat în mod fatal de o nouă iluzie, intrând în faza a treia, la începutul căreia ne aflăm noi astăzi. Iluzia acestei faze constă în credința că fericirea va fi realizată prin evoluția socială și progresul științific și tehnic, în sensul că la sfârșitul acestei evoluții se va crea un stat ideal unic, socialist, sau mai curând, comunist, în care știința și tehnica vor fi puse într-atât în serviciul economiei obștești, încât toate nevoile și trebuințele cetățenilor vor fi satisfăcute în întregime și datorită întrebuințării maxime a mașinilor, cu minimum de timp și efort.

Că întregul curs al lumii este un măreț proces evolutiv, acest adevăr a ajuns astăzi în lumea științei o adevărată axiomă. Astronomia nu se mărginește în prezent la originea sistemelor planetare, ci, ajutată de mijloacele noi ale analizei spectrale, caută să stabilească originea sistemelor solare și a nebuloaselor, dându-ne viziunea unei gigantice evoluții cosmice. Fotometria și spectranaliza se ocupă cu evoluția planetară, iar geologia a dovedit cu prisosință evoluția planetei noastre, în decursul erelor geologice, împreună cu evoluția biologică a regnului vegetal și animal. Arheologia, istoria și sociologia ne-au destăinuit evoluția neamului omenesc. În fine, filosofiei îi rămâne să descifreze încotro este dirijată această evoluție, adică originea, scopul și rostul ei.

Pe măsură ce omenirea urcă treptele evoluției sale sociale, egoismul se lărgește și se încadrează în noile forme obștești. Astfel, egoismul individului, care făcea parte din trib, se extindea și se identifica cu egoismul tribului. Mai târziu, când triburile s-au unit în unități sociale mai mari, egoismul individual s-a identificat cu noua formă socială, iar în ultimele secole, cu crearea statelor naționale, a devenit un egoism național; pentru ca, la urma urmei, atunci când se va crea statul unic, să se lărgească și să

se contopească cu egoismul omenirii întregi. Cu cât egoismul individual se extinde, cu atât tendințele sale se identifică cu tendințele fundamentale ale realității sociale în care se încadrează, așa încât, în cele din urmă, individul se simte o mică rotiță sau resort în mașinăria întregii omeniri și, printr-însa, și în întregul proces cosmic, pentru progresul sau regresul căruia el se simte responsabil prin faptele și munca sa.

Cum am văzut la început, haosul cosmic inițial a fost dirijat spre o evoluție bine plănuită, cu scopul bine stabilit de a întoarce la starea potențială inițială voința universală, a cărei actualizare a fost irațională, oarbă și lipsită de orice rost, ceea ce în viață apare ca non-sens, suferință și mizerie. Tocmai pentru realizarea acestei evoluții și a scopului ei a fost creată viața cu treapta sa cea mai înaltă, omenirea, în care, la sfârșitul evoluției sale se va concentra atâta conștiință, încât egoismul va înțelege că nenorocirea și mizeria sunt inerente vieții și că afirmarea și continuarea acestui egoism care vrea să se conserve și aleargă după fericire și plăceri, adică după iluzii, este o dorință nesăbuită, iar ideea continuării acestei vieți și după moarte - o absurditate. Altfel vorbind, omenirea, prin gradul extrem de înalt de conștiință, pe care-l va ajunge la sfârșitul fazei a treia, este chemată să aducă lumină voinței oarbe și să o elibereze de marea Iluzie, dându-i posibilitatea să înțeleagă marea greșeală a actualizării sale, să-și dea seama de marea vină ce o poartă pentru toate chinurile și suferințele vieții, să renunțe la această stare mizerabilă, păcătoasă și să se întoarcă înapoi la starea potențială, în sânul armoniei și beatitudinii primordiale.

De aici se desprinde foarte clar și chemarea sau menirea ființei individuale a omului: scopul tendințelor și aspirațiilor sale nu trebuie să fie nici căutarea fericirii, nici fuga de nenorocire, ci consacrarea până la abnegație a forțelor și vieții sale pentru a favoriza și accelera progresul și evoluția, menite să aducă salvarea finală.

Ca să se hotărască să-și sacrifice egoismul, adică să-l pună în serviciul unui scop universal, în folosul evoluției, individul are nevoie de o iluzie și în faza a treia, această iluzie i se dă sub forma credinței că progresul și evoluția există pentru fericirea viitoare a omenirii, pentru crearea „secolului de aur". Iată de ce, Hartmann condamnă egoismul și împreună cu el și ascetismul, pe care-l consideră egoist; ascetul fuge de viață dintr-un egoism bine calculat, vrând să scape de neplăcerile inerente trăirii în lume sau să obțină fericirea din cer.

Cu totul altfel se întâmplă - zice Hartmann - când în inimă prinde rădăcină interesul pentru evoluția întregului și individul se simte ca o parte a acestui întreg, ca o parte care ocupă un loc mai mult sau mai puțin important, niciodată însă inutil în procesul întregului. El devine atunci trebuincios pentru ocuparea acestui loc și se va consacra cu totul vieții, care din punct de vedere al eului ar merita să fie aruncată nu numai ca ceva nefolositor, ci ca un adevărat chin, căci sinuciderea unui individ capabil să mai producă mărește chinul întregului, prin faptul că prelungește acest chin prin timpul răpit necesar creării unui înlocuitor pentru membrul amputat. Mai departe urmează cerința de la sine înțeleasă de a umple viața pustiită de dragul întregului, din abnegație, într-un mod care nu mai urmărește tihna individului, ci binele întregului, ceea ce se realizează nu prin contemplare pasivă, nu prin

liniște trândavă și prin ascundere fricoasă de atingerea cu lupta pentru existență, ci prin productivitate, prin activitate, prin creație neîncetată, prin aruncare abnegată în vâltoarea vieții și participarea la munca culturală, politică, economică și spirituală obștească. Acest singur lucru ar preface deja quetismul într-un păcat de moarte, căci o extindere generală a lui ar primejdui toate realizările culturii, pe care oamenii le-au câștigat prin luptă cu atâta trudă în decursul mileniilor și peste puțin le-ar transforma într-un regres crescând. Istoria ne învață, doar, cât de nemărginită este mizeria unui popor care regresează în cultură, ba cât de greu apasă asupra unui popor chiar numai simpla stagnare culturală, progresul împiedicat. Căci după cum viața organismului individual este o sumă a actelor continue a puterii vindecătoare a naturii, tot astfel și viața organismului politic și economic este posibilă numai ca o încordare continuă a tuturor forțelor disponibile pentru respingerea influențelor vătămătoare și supărătoare care pândesc din toate părțile spre punctele de atac.

Pentru a-l determina și îmboldi pe individ să-și sacrifice egoismul și binele personal, pentru a-și pune forțele în serviciul progresului și evoluției, acesta a fost înzestrat, pe de o parte, cu instincte și pasiuni ca iubirea, foamea, ambiția, vanitatea, dorința de putere, de glorie, de avere, de câștig, de căsnicie, de onoare, de prietenie, de compătimire etc., iar pe de altă parte, cum am spus mai sus, i s-a dat iluzia că progresul și binele social în slujba căruia s-a pus el, va aduce fericire. De aceea, faza a treia se caracterizează printr-un optimism politic, social și tehnic foarte puternic. Cum vom vedea mai târziu, acest optimism social și politic nu este deloc în contradicție cu pesimismul metafizic al lui Hartmann: el este o fază necesară a iluziei și, ca atare, pesimismul metafizic îl include ca o parte constitutivă a sa.

Faptul că fericirea pe care o poate aduce progresul social și politic, adică fericirea fazei a treia este totuși o iluzie înșelătoare, ne-o dă de bănuit rezultatul criticii fazei întâi, căci în această fază durerea și suferința insatisfacției sunt tot atât de reale și pozitive, iar plăcerea satisfacției este tot atât de iluzorie și negativă ca și în faza întâi. De aceea toate cele spuse acolo despre dragoste, speranță, sănătate, tinerețe, libertate, existență îndestulătoare, căsnicie, prietenie, avuție, onoare, patima gloriei, averii și puterii, precum și despre plăcerile științifice și estetice, se potrivește întocmai și pentru această fază.

Oricât ar progresa omenirea, individul nu va putea scăpa de bătrânețe, boală, moarte, dependență de alții, de răutatea altora, de lipsă, de nemulțumire și de neplăcerile provenite din contactul cu oamenii și viața în societate. Oricâte remedii s-ar găsi contra bolilor, ele vor crește într-o progresie mai accelerată decât mijloacele de vindecare. Cât privește problema stomacului, chiar presupunând că ea ar reuși să fie soluționată de ordinea socială perfectă a viitorului în mod satisfăcător pentru toți, această soluție fericită va fi simțită numai de o singură generație, anume de aceea care va trece de la o stare la alta și în amintirea căreia va fi încă vie starea de lipsă și mizerie; în timp ce generațiile următoare o vor considera ca normală și de la sine înțeleasă și vor manifesta cea mai mare nemulțumire și revoltă, îndată ce, din forță majoră sau din alte cauze, instinctul foamei nu va putea fi satisfăcut și stomacul va

începe să mârâie.

Fericirea n-o poate aduce nici progresul tehnic în care își pune toată speranța omenirea fazei a treia.

Ce poate face aceasta pentru fericirea omenirii? - se întreabă Hartmann. Evident, nimic, decât să ofere posibilitatea progresului social și politic, să mărească confortul și cel mult luxul inutil! Fabricile, vapoarele, căile de comunicație, telegraful etc. n-au făcut încă nimic pozitiv pentru fericirea omenească; ele au înlăturat numai o parte din piedicile și greutățile de care omul a fost până acum îngrădit și apăsat. Dacă o exploatare mai rațională a pământului și importul mai intens din ținuturile mai puțin populate a pus la dispoziția popoarelor civilizate mai multe provizii, rezultatul a fost că populația acestor popoare a crescut foarte repede. Ce s-a mărit prin aceasta: fericirea sau mizeria? Să ne gândim mai ales că odată cu creșterea populației globului pământesc, crește și numărul milioanelor de flămânzi. Producția maximă a pământului, confortul și luxul maxim reprezintă la un loc bogăția maximă națională și internațională. Aceasta din urmă nu poate fi înțeleasă ca o sporire a fericirii pozitive, căci mai întâi nu produce altceva decât o sporire a populației și prin aceasta, a mizeriei; în al doilea rând, supraaprecierea sa rezidă pe iluzia creată de dorința instinctivă de câștig și, în al treilea, are ca rezultat o scădere a neplăcerii și o apropiere de punctul zero al simțirii, până la care nu se va putea ridica niciodată. Un singur folos pozitiv al creșterii bogăției este acela că ea face disponibile pentru munca intelectuală, spirituală, forțele care până atunci erau angajate în lupta cu lipsa și că ea accelerează aceasta procesul evolutiv al lumii. De acest rezultat profită numai procesul ca atare, nicidecum însă indivizii sau națiunile, care se află angajate în proces și care își închipuie că lucrează pentru sine, atunci când se străduie să-și sporească bogăția națională.

Încă mai puțină fericire poate aduce progresul politic sau social. Un stat, fie el ideal, nu este decât căsuța melcului fără melc, o formă goală, o temelie pe care urmează să se clădească fericirea, dar care singur n-o poate da. Omenirea trăiește nu pentru a fi condusă, ci ea se conduce pentru a trăi, pentru a fi fericită. Toate avantajele pe care le poate da statul sunt negative și se numesc: apărare contra, protecție împotriva, asigurare contra etc. Aproape la fel e și cu idealul social. Învățământul, căile de comunicație, spitalele și celelalte organizații și instituții nu pot da o fericire pozitivă, ci au doar rolul de a micșora sau înlătura chinurile, incomoditățile și grijile existenței.

Când cineva trece dintr-o stare mai rea într-alta mai bună, fără îndoială, simte plăcere. Însă această plăcere dispare uimitor de repede, iar noua stare se consideră de la sine înțeleasă și omul nu se simte nici cu un fir de păr mai fericit decât în starea precedentă. Dimpotrivă, trecerea de la mai bine la mai rău produce o neplăcere durabilă și foarte intens simțită. Tot astfel se întâmplă și cu o națiune și chiar cu omenirea întreagă. Cine se simte mai fericit, astăzi, când sunt aparate de radio și televiziune, decât acum douăzeci și cinci de ani, când ele lipseau? Și dacă persoanele în vârstă simt deosebirea între ceea ce era atunci și acum, cei ce s-au născut după apariția lor, consideră existența aparatelor de radio ca și a tuturor celorlalte bunuri ale civilizației, ca ceva cu totul normal și de la sine înțeles, care nu-i impresionează deloc.

Cu sporirea mijloacelor, însă, nu se înmulțesc decât dorințele și cerințele, iar în urma lor și nemulțumirea. Și chiar dacă prin progresul științelor s-ar ajunge vreodată să se înlăture bolile, să se prepare hrană în mod artificial, în fabrici chimice și să se dozeze nașterile potrivit cu posibilitățile de hrană, fără restrângerea instinctului sexual, tot acest progres n-ar da o fericire pozitivă, ci numai ar înlătura și ar ușura stările mai rele și mai nefirești ale împrejurărilor actuale fizice sau sociale. Dispărând grija, mizeria și durerile, fără însă ca locul lor să fie umplut cu o fericire reală, această stare nouă va trezi în conștiință senzația unui gol sufletesc îngrozitor și întrebarea chinuitoare: ce-i de făcut cu această viață, cu ce valoare lăuntrică absolută ar trebui umplut golul ei, cu ce s-ar putea despăgubi suportarea poverii sale?

La începutul fazei a treia, mizeria și răul existenței erau atribuite cauzelor și lipsurilor din afară și se credea că înlăturarea acestui rău exterior va duce la fericire. Către sfârșitul fazei însă, când progresul va reuși să înlăture condițiile externe, nefavorabile vieții și vina răului nu se va mai putea arunca asupra împrejurărilor din afară, omenirea va începe să înțeleagă că a atribui răul cauzelor externe este o greșeală, că durerea este inerentă voinței, că mizeria existenței își are rădăcina în existența însăși și numai în aparență depinde de împrejurările exterioare. Astfel progresul va deschide ochii și va crea conștiința pesimistă a omenirii. Tocmai acesta este rostul și misiunea lui istorică și nicidecum de a face pe oameni fericiți, așa cum credeau ei, orbiți de iluzie, la începutul acestei faze. Doar această orbire a iluziei, cum am văzut, este necesară și salutară, căci numai ea este aceea care a făcut pe oameni să împingă din răsputeri la carul progresului. Așadar, paralel cu creșterea progresului, va crește și ideologia pesimistă a omenirii. Cu evoluția progresivă a omenirii, vor crește nu numai bogățiile și cerințele, ci și inteligența, așadar și sensibilitatea pentru suferință, în general, cât și pentru durerea produsă din cauza sfărâmării iluziei. Oricât de neîndurătoare este această distrugere a iluziei, ea se va produce și va face omenirea să înțeleagă cât de sărăcăcioasă este viața în sinea ei, să se pătrundă de zădărnicia plăcerilor și eforturilor și de sentimentul nefericirii. Așadar, va crește atât nefericirea, cât și conștiința acestei nefericiri și credința că progresul poate aduce fericirea se va prăbuși pentru totdeauna.

După cum suferința a crescut în decursul evoluției de la prima celulă până la apariția omului, tot așa crește și mai departe, odată cu evoluția progresivă a inteligenței și conștiinței omenești, până când se va ajunge scopul final. După cum o povară pare cu atât mai grea cu cât este dusă mai mult, tot așa și suferințele omenirii vor crește, odată cu conștiința lor, până la o limită extremă. De asemenea, după cum individul în tinerețe plutește în lumea visurilor și a idealurilor, la vârsta bărbăției desfășoară o muncă rodnică pentru a-și asigura o viață îndestulată, pentru ca la bătrânețe, dându-și seama de zădărnicia tuturor aspirațiilor să dorească liniștea și odihna; tot astfel și omenirea, după o epocă de tinerețe și de activitate practică corespunzătoare vârstei bărbăției, va începe să îmbătrânească, se va simți istovită de munca grea a trecutului, se va reculege și va privi cu tristețe melancolică drumul spinos și greu pe care l-a parcurs, pătrunzându-se de zădărnicia goanei după fericire.

O singură deosebire va fi între ea și individ: omenirea îmbătrânită nu va avea nici un moștenitor, căruia să-i poată lăsa bogățiile strânse, nici copii, nici nepoți, a căror iubire să-i tulbure claritatea cugetării. Ea va ajunge atunci acea stare de melancolie sublimă care se poate întâlni la genii sau la bătrânii foarte inteligenți și ca un spirit radios care planează deasupra propriului său corp sau ca Oedip din Kolonos, presimțind pacea nonexistenței, va simți suferințele eului, oarecum ca străine, nu ca o suferință, ci ca o compătimire față de sine însuși. Aceasta este seninătatea cerească, acea pace divină, care adie din etica lui Spinoza, în care pasiunile sunt înghițite de prăpastia rațiunii. Însă chiar cu atingerea acestei stări de pură lipsă de pasiune, chiar cu transfigurarea suferinței în compasiune, ea nu încetează a fi tristețe, adică neplăcere. Iluziile sunt moarte, focul speranței a terminat de ars. Într-adevăr, la ce s-ar mai putea spera? Omenirea istovită de oboseală, abia își mai târăște trupul său pământesc, șubred, de la o zi la alta. Maximul pe care l-ar putea ea ajunge, ar fi lipsa de durere, căci în ce altceva ar mai putea găsi o fericire pozitivă? Poate în mulțumirea vană de sine a științei că totul este van sau că în lupta cu instinctele vane, rațiunea a ajuns victorioasă? O, nu, această vanitate a tuturor vanităților, acest orgoliu al minții este demult învins! Însă nici lipsa de durere, n-o va putea ajunge omenirea îmbătrânită, căci la urma urmei ea nu este un spirit pur; ea este slabă și șubredă și totuși trebuie să lucreze ca să trăiască, deși nu mai știe la ce să trăiască, căci ea a trecut prin toate amăgirile vieții și nu mai speră și nu mai așteaptă de la viață nimic. Ca orice om foarte bătrân, ea mai are doar o dorință: liniște, pace, somn veșnic fără vise. După trei faze de iluzie și speranță într-o fericire pozitivă, ea va înțelege, în fine, toată nesăbuința năzuințelor sale, ea va renunța, în fine, la orice fericire pozitivă și va aspira numai la o stare de absolută lipsă de dureri, la Nirvāṇa. Acesta este singurul sfârșit imaginabil al ultimei faze a iluziei.

Acesta este scopul final al procesului evolutiv și realizarea lui.

Am văzut mai sus că întregul curs al lumii este un măreț proces evolutiv, dirijat spre o țintă finală, spre un scop ultim, față de care celelalte scopuri sunt numai niște simple mijloace pentru ajungerea lui. Un astfel de mijloc este în primul rând fericirea, ca iluzie foarte folositoare, care contribuie cel mai mult la realizarea evoluției și progresului.

Care este însă scopul final al procesului evolutiv? Cum știm, voința universală, care constituie lucrul în sine al lumii materiale în care trăim, este starea actualizată a ceea ce este potențial, a realității, a realității absolute transcosmice. Părăsind starea potențială a armoniei și fericirii absolute inițiale, adică actualizându-se, voința a comis acea mare greșeală pe care religiile o numesc „păcat originar". Într-adevăr, ademenită de iluzia fericirii, fiind rezultatul unei porniri iraționale și oarbe, voința a dat naștere unei lumi nenorocite și mizere, care este opusul fericirii, adică opusul voinței sale. Durerea și mizeria care domină în lume, nu sunt însă întâmplătoare, produse de împrejurări și cauze externe, ci sunt inerente voinței, își au rădăcina în voința însăși. Iată de ce, nu există nici un mijloc care ar putea înlătura răul și suferința, afară de acela ca voința să înceteze de a voi, să se suprime, adică să se întoarcă la starea sa

potențială.

Cum am spus însă, voința este irațională și oarbă și singură nu poate să vadă că fericirea este o iluzie, că toate eforturile sale pentru a o ajunge sunt zadarnice și că, pentru a scăpa de suferință, singura reală și pozitivă, trebuie să renunțe la a voi și să înceteze de a fi ceea ce este: voință. Această lumină mântuitoare i-o aduce principiul conștient și rațional al reprezentării. Tocmai în acest scop, principiul metafizic al reprezentării dirijă haosul inițial spre un proces cosmic, bine plănuit, a cărui evoluție avea drept scop crearea împrejurărilor favorabile apariției ființelor viețuitoare, înzestrate cu conștiință. Odată cu evoluția acestora, de la prima celulă și până la omul de azi, a evoluat și o inteligență conștientă. Pentru crearea conștiinței s-a creat individuația (posibilitatea vieții în indivizi) cu egoismul și tot alaiul de conflicte ce decurg dintr-însul, iar pentru sporirea acestei conștiințe servește instinctul de câștig, care, prin acumularea de bogății, favorizează activitatea intelectuală, apoi ambiția, vanitatea și dorința gloriei, ca imbolduri pentru muncă intelectuală și, în cele din urmă, instinctul sexual, prin selecția și înnobilarea aptitudinilor intelectuale, într-un cuvânt, toate instinctele folositoare care aduc individului atâtea neplăceri și dureri și care îi impun sacrificii atât de mari.

Pe măsură însă ce conștiința crește și își dă seama din ce în ce mai mult că fericirea este o iluzie și că toate eforturile voinței de a o realiza sunt zadarnice și nu aduc decât dezamăgiri și suferințe, în aceeași măsură conștiința intră în conflict cu voința și caută să se elibereze de tirania ei. Cu cât conștiința va evolua, cu atât acest conflict se va agrava, până când, în cele din urmă, emancipat complet de sclavia voinței, principiul rațional va intra în luptă cu principiul irațional, îi va spulbera toate iluziile și îl va combate până la nimicirea completă. Această luptă victorioasă a conștiinței cu voința va constitui ultimul episod al evoluției cosmice, iar victoria însăși - scopul ei final.

Poate însă conștiința să realizeze nimicirea voinței, în timp ce ea însăși este un produs subordonat al acesteia și un principiu pasiv și neputincios? Direct, numai în mod excepțional, indirect, însă, întotdeauna. Este un fapt bine cunoscut și dovedit în psihologie, că înfrânarea și suprimarea unei dorințe, sentiment, pasiuni sau altui impuls afectiv nedorit, se realizează nu prin punerea în luptă directă a rațiunii cu afectul, ci indirect, prin trezirea sau stârnirea cu ajutorul rațiunii a unui afect opus, care vine în antagonism cu primul, din ciocnirea amândurora rezultând reducerea lor la zero.

Același lucru, în mare, se va produce și la sfârșitul procesului evolutiv. În cazul că voința nu va putea fi nimicită direct prin spulberarea tuturor iluziilor voinței și prin crearea înțelegerii clare că goana ei după fericire este o trudă nesăbuită și zadarnică, prin care nu se ajunge decât la opusul ei, la nefericire și durere, conștiința, ajunsă la un grad extrem de dezvoltare, va stârni prin aceasta o voință opusă, adică negativă, care, în momentul când va ajunge forța celei pozitive, o va anihila pe aceasta din urmă. Cele două stări, pozitivă și negativă se vor reduce la zero și ceea ce va rămâne nu va fi nici voință, nici nevoință, ci potențialul lor.

Rezultatul va fi că voința va înceta să mai voiască, va înceta să fie ceea ce este, adi-

că va înceta de a mai fi voință. Ceea ce se nimicește, însă, ceea ce încetează de a mai fi, nu este forța în sine, substanța energetică, fondul real, metafizic, adică potențialul voinței, ci numai o suprastructură, o stare, o însușire (calitate), anume aceea de a fi actuală. Pierzând starea sa de realitate actualizată, eliberată, purificată de păcatul actualizării, la care a ademenit-o iluzia fericirii, ea rămâne numai realitate potențială, absolut identică acum cu realitatea potențială absolută transcosmică, de la care a pornit odată și la care se întoarce acum după o cale lungă de greșeli și suferințe: contopirea cu Absolutul, cu Marele Tot, unirea picăturii cu oceanul, cufundarea în Nirvāṇa, care nu este, așadar, o prăbușire în neant, o nimicire absolută, ci numai nimicirea stării actualizate, dispariția uneia din cele două laturi ale lumii, anume a aceleia ca reprezentare. Cealaltă lume, lumea lucrului în sine, care ca realitate metafizică absolută este indestructibilă, dar și inobiectivabilă, se afirmă ca neant numai din punctul de vedere al lumii noastre ca reprezentare, adică numai pentru simțurile și mintea noastră, care consideră ca nimic și ca inexistent tot ceea ce stă dincolo de limitele pătrunderii lor.

Mai greu este de precizat modul sau felul în care va avea loc sfârșitul acestei lupte, din care va rezulta reprimarea voinței prin conștiință, adică izbăvirea finală de mizeria voinței și existenței și ajungerea la lipsa de durere, stări de non-voință și non-existență.

După doctrina lui Schopenhauer, individul, în virtutea conștiinței individuale a mizeriei existenței și irațiunii voinței, este în stare să suprime voința individuală și prin aceasta să ajungă la nimicirea individualității sau - în termeni buddhiști - să nu mai renască.

Hartmann, având la baza sistemului său ideea evoluției, vede altfel problema mântuirii. Individul nu este o manifestare sau o actualizare a voinței universale și, ca atare, după moarte se întoarce în sânul acesteia din urmă. De aceea, după Hartmann, negarea voinței individuale nu duce la scopul dorit prin faptul că aceasta este numai o manifestare, numai o rază a voinței universale și cu suprimarea ei nu se suprimă și acest principiu metafizic, care se poate obiectiva în alți indivizi. De aceea, anihilarea voinței universale se va realiza nu în cadrul negării individuale, ci în cadrul unei negări universale, anume, când cea mai mare parte a voinței universale pozitive concentrată în omenire sau în altă specie superioară, care ar putea să se nască până atunci pe calea evoluției, va fi anihilată de voința negativă, trezită de conștiința extrem de avansată din acel timp.

Acest act universal și unic este scopul final al procesului evolutiv pentru pregătirea și accelerarea căruia trebuie să muncim noi cu toții. Iată de ce, pustnicul care apucă calea negării voinței individuale și se retrage din lume, își părăsește locul care îi este destinat în procesul evolutiv și se sustrage de la partea lui de muncă cu care urma să contribuie la progresul și evoluția întregului. Neîndeplinindu-și însă misiunea, individul întârzie evoluția și prin aceasta prelungește chinul ființei universale și, prin urmare, și al fiecăruia din noi. O și mai mare încetinire și o stagnare a procesului evolutiv se produce atunci când această tendință de mântuire individuală cuprinde

popoare întregi. Menirea și datoria noastră este însă să grăbim procesul evolutiv, care are ca punct final mântuirea universală. De aceea scopul vieții individuale nu este nici fericirea, nici propria mântuire, ci mântuirea întregului. În acest sens, Hartmann spune:

Pentru acela care a înțeles noțiunea evoluției, nu mai poate exista îndoială că sfârșitul luptei între conștiință și voință, între principiul logic și cel alogic, poate sta numai în punctul final al evoluției, la sfârșitul procesului cosmic; acela care recunoaște cu neclintire că Inconștientul este atotunic, trebuie să recunoască de-asemenea, ca mântuirea, prefacerea voinței în non-voință va fi rezultatul unui act unic, care nu va fi individual, ci cosmic-universal, un act care va constitui sfârșitul procesului.

Nu importă dacă acest scop final îl va realiza omenirea noastră sau o altă specie superioară, dacă această realizare va avea loc pe această planetă sau pe alta, oricum, pe această lume cunoscută nouă, noi suntem înaintașii spiritului și menirea noastră e să luptăm din răsputeri.

De aceea, înainte, în vâltoarea procesului, ca pioni ai evoluției, căci numai procesul este acela care ne poate duce la mântuire!

Prin aceasta, filosofia lui Hartmann, în acest domeniu al său luat izolat, este nu numai optimistă, dar și practică. Într-adevăr, faza întâia a iluziei s-a sfârșit cu înțelegerea că fericirea este imposibilă în condițiile naturale ale vieții, în faza a doua, omenirea se convinge de inexistența fericirii într-o viață dincolo de mormânt, iar în faza a treia va trebui să recunoască că progresul n-o poate scăpa de nenorocire și suferință, căci acestea sunt inerente vieții. Toate aceste trei rezultate sunt complet negative. Viața însă cere un punct de vedere pozitiv și acesta constă în completa consacrare a vieții individului în folosul procesului evolutiv, pentru mântuirea universală, prin care scopul universal și cel individual coincid. Această renunțare la egoism este posibilă acum în urma celor trei faze ale iluziei, în care goana după fericire s-a dovedit zadarnică și nesăbuită. Prin spulberarea tuturor himerelor, individului i se deschide calea largă a renunțării și abnegației, singura care-l va duce la scopul mult dorit: mântuirea lumii și a lui însuși. În realitate, între punctul de vedere schopenhauerian[1] și cel hartmannian, nu există decât o deosebire de aparență, nicidecum de fond, căci Schopenhauer atribuie negării individuale și un scop universal, după cum se vede chiar din pasajele citate de Hartmann:

> După cele spuse în cartea a doua asupra legăturii dintre toate fenomenele voinței, se poate admite că odată cu treapta cea mai înaltă a obiectivării voinței (omenirea) se va suprima și reflexul cel mai slab al ei, animalitatea, (precum și treptele cele mai joase ale lumii fenomenale); așa cum odată cu lumina deplină dispare și penumbra

sau: „căci noi știm că toate creaturile năzuiesc împreună cu noi la mântuire"; ele așteaptă însă mântuirea lor „de la noi, care suntem înaintașii spiritului."

Așadar, după Schopenhauer, negarea individuală contribuie la realizarea mântuirii generale, căci cu fiecare negare a voinței individuale, sporește voința negativă

1 „O viața fericită este imposibilă; singurul lucru posibil este o viață eroică".

universală, care ajungând odată la gradul de putere egală cu acela al voinței universale pozitive, o va readuce pe aceasta la zero, fapt prin care se va realiza mântuirea lumii. Acesta este sensul celor două pasaje citate de Schopenhauer din sfântul Augustin și anume:

> Cunosc pe unii care murmură și zic: Dacă toți s-ar abține de la sexualitate, cum ar mai exista neamul omenesc? O, de-ar dori toți acest lucru! De l-ar face cu inimă curată și cu dreaptă credință, atunci împărăția lui Dumnezeu s-ar împlini mult mai repede, căci și lumea s-ar sfârși mai curând.
>
> Să nu vă abată din drumul străduințelor voastre, îngrijorarea acelora care întreabă: Cum va mai exista neamul omenesc, dacă toți ar fi abstinenți? Ca și cum lumii acesteia nu i s-a dat păsuire din alt motiv decât ca să împlinească numărul de sfinți stabilit dinainte; cu cât mai repede se va împlini acest număr, cu atât mai curând se va sfârși lumea.

Așadar ideea mântuirii generale sau a negării voinței universale există la Schopenhauer și negarea voinței individuale este mijlocul prin care se ajunge acest scop suprem.

De fapt, toată divergența provine din faptul că Hartmann consideră negarea individuală a voinței nedespărțită de sihăstrie, adică de retragerea sau fuga din lume. E o mare eroare. Schopenhauer niciodată n-a preconizat sihăstria ca unicul mijloc și singurul eficace pentru realizarea negării voinței; dar peste tot a arătat că în trecut asceza în unire cu pustnicia a fost un mijloc foarte obișnuit acestei negări.

În primul rând, este știut că în Apus au existat ordine călugărești cărora li se datorează în cea mai mare parte cultura și progresul timpului lor, iar starea înfloritoare a Birmaniei este opera exclusivă a călugărilor buddhiști care și astăzi au în sarcina lor instrucția tineretului, educația morală, îngrijirea bolnavilor, plantarea de grădini ș.a.[1].

Atât în primul caz, cât și mai ales, în al doilea, regula fundamentală a acestor călugări este consacrarea până la abnegație în numele binelui comun, iar la călugării buddhiști care consideră credința continuării vieții individuale dincolo de mormânt și fericirea cerească drept cea mai mare erezie, lupta cu „eul", cu egoismul și aspirațiile sale la fericire și plăceri constituie cea mai mare virtute și ținta străduințelor lor.

Pe de altă parte, s-ar putea umple câteva pagini cu citate din Schopenhauer în care lupta cu egoismul și renunțarea sunt considerate o condiție tot atât de esențială pe calea negării voinței de a trăi ca și punerea tuturor forțelor, care mai înainte deserveau acest egoism, în slujba binelui general.

În sfârșit, ar fi poate de prisos să o spunem, că numai individul care a renunțat la egoism și fericire, adică ascetul, are timp și forțe disponibile care să-i permită să se arunce în vâltoarea vieții și să contribuie în mod efectiv la progres și evoluție, cum de altfel, experiența a arătat-o și ne-o arată și astăzi.

La urma urmelor și negarea universală a voinței nu poate fi înțeleasă decât ca o sumă a negărilor individuale.

---

1 Ce sunt și ce au făcut acești călugări pentru binele obștesc se poate vedea din cartea extrem de instructivă și frumoasă a lui Fielding Hall, Das Lieblingsvolk Buddhas.

Oricum, ascetismul este floarea cea mai frumoasă din puținele flori ale grădinii pline de buruieni a sufletului omenesc. E de neînțeles, cum Hartmann n-a căutat să transplanteze această floare și pe ogorul filosofiei sale, lăsând un gol pe care ideea evoluției l-a putut umple numai parțial.